

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Роман ХАРКОВЕНКО

кандидат історичних наук,
доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна), kredo3@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-1391>

Олег РІШНЯК

кандидат мистецтвознавства,
начальник відділу реставрації живопису,
Український регіональний спеціалізований
науково-реставраційний інститут «Укразхідпроектреставрація»
(Львів, Україна), olegrishnyak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

З історії пам'яткоохоронної справи в Україні: питання культурної політики та збереження національної спадщини

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.187>

УДК: 719-043.86(477)(091)

Анотація. Мета дослідження – висвітлити історію й особливості формування сфери охорони культурної спадщини України. **Методологія** полягає у застосуванні методів історизму, системності, загальнонаукових методів логіки, компаративного аналізу, спеціально-історичних методів (історіографічного аналізу, ретроспективного аналізу, хронології, історико-системного, історико-генетичного, порівняльно-історичного). **Наукова новизна.** З'ясовано історичні витoki й чинники формування пам'яткоохоронної галузі України, питання культурної політики і збереження національної спадщини. **Висновки.** Питання формування дієвої та ефективної системи охорони культурної спадщини, яка становить основу й запоруку обліку, охорони, збереження її об'єктів і пам'яток, нагальне. Необхідно спрямувати спільні зусилля органів державної влади, місцевого самоврядування, науковців, громадськості на його вирішення. Держава зобов'язана розглядати національну культурну спадщину в контексті культурної політики як стратегічний ресурс країни. Вирішення наявних проблем слід розпочинати з розробки виразної стратегії та розв'язання пріоритетних завдань. Адаже на сьогодні надзвичайно актуальне питання щодо необхідності створення результативної й ефективної системи органів державної влади у сфері охорони культурної спадщини з чітко визначеними повноваженнями, як це передбачено законом України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.). Україна є країною з високим рівнем духовності громадян, який визначається їхнім ставленням до культурних надбань минувшини. Залишені у спадок від попередніх поколінь історичні релікти – підвалина розвитку культури нашої держави й людства загалом. За всієї самобутності українська культурна спадщина становить собою невід'ємну складову світового культурного надбання, яка викликає широкий інтерес у міжнародній спільноті.

Ключові слова: культурна спадщина, пам'яткоохоронна справа, культурна політика, пам'ятка культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини.

Питання культурної політики та збереження культурної спадщини досліджуються у працях як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, котрі, залежно від вихідних теоретико-методологічних установок, кола наукових інтересів розглядають їх у різних площинах. Слід підкреслити, що за останній час приділяється дедалі більше уваги вивченню сутності культурної політики, організаційних механізмів, за допомогою яких вона реалізується, ефективності моделей культурної політики, а також феномену культурної спадщини. Сукупність праць, які стосуються проблем культурної політики та збереження культурної спадщини, можна об'єднати в кілька груп залежно від того, в якій науковій парадигмі працює певний автор, яке коло тем він розглядає. Питання дослідження проблеми збереження культурної спадщини в Україні висвітлювалося у працях В.Акуленко, С.Заремби, С.Кота, О.Титової, П.Тронька¹. Слід зазначити, що в більшості з них розглядаються аспекти, пов'язані з пам'яткознавством, характерна їх особливість полягає в тому, що перелічені автори в основному акцентують свою увагу на пошуку шляхів вирішення локальних проблем збереження культурної спадщини.

До нашого часу дійшла величезна кількість древніх пам'яток. Культурна спадщина України – важлива частина загальносвітової культурної скарбниці, формувалася впродовж тисячоліть. Історія українського народу, його звичаї, культурні й національні традиції неодноразово піддавалися різноманітним впливам. Свідченням цього стали сліди декількох культурно-історичних епох, виявлені в різних куточках держави. Від первісних часів до нас дійшли унікальні залишки жител перших людей, древні скульптури з каменю, петрогліфи Кам'яної Могили. У спадок від скіфів і сарматів українці отримали численні городища та кургани. Визначні пам'ятки сучасності успадкували особливості давньоруської культури². У всіх містах України збереглися архітектурно-культурні ансамблі, створені майстрами минулих епох, які становлять історико-культурну спадщину нашого народу.

На сьогодні проблема державного регулювання питань збереження та використання культурної спадщини визнана одним із пріоритетних завдань. Із кожним роком вона набуває більшої актуальності, що викликано загрозою руйнування пам'яток історії, археології, етнографії, архітектури, культури, природи. Крім того, низка факторів екологічного й антропогенного характеру негативно впливає на стан навколишнього природного та культурного середовища, важливою частиною якого є пам'ятки культурної спадщини. Для того, щоб детальніше розібратися з поточною ситуацією у сфері охорони культурної спадщини України, розглянемо витоки збереження пам'яток упродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Процес охорони пам'яток культурної спадщини в Україні на початку ХХ ст. характеризувався виникненням у різних регіонах значної кількості громадських формувань. Більшість із них займалася пам'ятками свого краю, а не всієї української

¹ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. – К., 1991. – 274 с.; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 448 с.; Його ж. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – К., 1998. – 242 с.; Кот С.І. Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С.263–273; Кот С.І. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. – 2005. – №2. – С.128–139; Його ж. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (ХХ – поч. ХХІ ст.). – К., 2020. – 1020 с.; Титова О.М. Деякі проблемні питання обліку пам'яток культурної спадщини в Україні // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.33. – К., 2018. – С.26–28; Основи пам'яткознавства / За заг. ред. Л.О.Гріфена, О.М.Титової. – К., 2012. – 380 с.; Тронько П. Історичні міста в системі пам'яткоохоронної діяльності та регіонально-історичних досліджень // Спеціальні історичні дисципліни. – Вип.4. – К., 2000. – С.355–369.

² Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. – Зошит І: Пам'ятки історії та культури України: Дослідження та збереження / В.О.Горбик, Г.Г.Денисенко, Т.І.Катаргіна та ін. – К., 2005. – С.86; Хливнюк А.В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887–1941 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С.182; Андрус Г.О. Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – С.66.

території, що входила тоді до складу різних державних утворень. Серед першочергових завдань були питання налагодження пам'яткоохоронної діяльності, формування правових засад у відповідній сфері, проведення обліку пам'яток, створення загального реєстру³.

Розвиток системи охорони пам'яток культурної спадщини в період Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського, Директорії детально охарактеризував О.Нестуля. Політична ситуація, що склалась в Україні після Лютневої революції, вимагала нових організаційних підвалин пам'яткоохоронної роботи. Зокрема гостро відчувалася необхідність створення всеукраїнського центру, який узяв би на себе функції координації зусиль різних установ, організацій, товариств у справі збереження культурної спадщини, привернув до неї увагу громадськості та урядових інституцій як до завдання національно-державної ваги⁴.

Перші кроки у цьому напрямі було зроблено вже навесні 1917 р., коли ініціативна група з числа діячів науки й культури Києва розробила проект статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні (ЦКОПСіМУ). Програмний характер мали й сформульовані ще в 1917 р. завдання проведення генеральної реєстрації пам'яток України та організації їх планомірного й систематичного дослідження. Того ж року розпочав роботу перший спеціалізований вищий навчальний заклад із підготовки фахівців-пам'яткознавців – Київський археологічний інститут. Докладалося чимало зусиль до повернення в Україну її національних скарбів. Тоді ж визріла ідея оголошення найбільш цінних пам'яток культури національною власністю та передачі їх на утримання й під охорону держави – фактично утворення державних історико-культурних заповідників. Уже наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. було розроблено проект першого в Україні закону про охорону пам'яток⁵.

У роки Української революції 1917–1921 рр. було започатковано державну систему обліку та охорони пам'яток, а також закладено основи національних державних пам'яткоохоронних органів⁶. У структурі Генерального секретарства народної освіти 28 липня 1917 р. створено відділ охорони пам'яток старовини і музеїв. Це був перший державний орган із чітко визначеними адміністративними повноваженнями, який очолював відомий археолог і музеєзнавець М.Біляшівський (автор проекту закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва» 1918 р.).

Багатогранна діяльність М.Біляшівського була тісно пов'язана з різними регіонами України: Київщиною, Волинною, Поділлям, Галичиною, Буковиною. Його внесок у дослідження історії, культури, інтелектуального й мистецького потенціалу двох останніх країв заслуговує на особливу увагу. На Всеукраїнському національному конгресі (6–8 квітня 1917 р.) М.Біляшівського було обрано членом Центральної Ради від Київської губернії, і вже 1 жовтня призначено головою відділу охорони пам'яток і мистецтва⁷. Після припинення діяльності згаданого вище Центрального комітету під керівництвом О.Грушевського новостворений відділ став базисом пам'яткоохоронних напрацювань діячів науки, культури, громадських об'єднань.

³ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2012. – С.132.

⁴ Нестуля О.О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 р. – Полтава, 1993. – С.5.

⁵ Там само. – С.83.

⁶ Kharkovenko R.V. History of the development of registration documentation for objects of cultural heritage in Ukraine // International Journal of Legal Studies. – 2017. – №2 – P.331.

⁷ Ковалевська О.О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.119–128.

У період гетьманату П.Скоропадського відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва продовжував функціонувати, але вже в іншій державній структурі – Головному управлінні мистецтва та національної культури, створеному 21 червня 1918 р. Залишаючись у віданні Міністерства народної освіти та мистецтва, управління було цілком автономним у своїй діяльності. Як самостійна установа воно розробляло не лише програму розвитку культури, заходи з охорони та збереження пам'яток, але й оперативно впливало на хід їх реалізації. До Головного управління мистецтва та національної культури входили шість відділів, серед них й охорони пам'яток старовини і мистецтва, пластичних мистецтв, художньо-промисловий, архівно-бібліотечний, у компетенції яких були питання, пов'язані з охороною всього комплексу рухомих і нерухомих пам'яток. Працівники відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва згрупували навколо себе фахівців-пам'ятоохоронців, тісно співпрацювали з громадськими організаціями й об'єднаннями, реалізуючи плани у сфері охорони культурної спадщини.

Охорону та облік пам'яток культурної спадщини України намагалася забезпечити Директорія УНР. Проте складні внутрішні та зовнішні обставини знівеливали діяльність Ради Народних Міністрів як центрального органу державної влади. Така ж ситуація спостерігалася й на місцевому рівні⁸. На загальному стані охорони культурної спадщини негативно позначилося припинення діяльності відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, а також той факт, що уряд Української Народної Республіки не опрацював законопроект «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва».

Проте необхідно визнати, що сфера охорони культурної спадщини за часів УЦР, гетьманату й Директорії стала невід'ємною складовою частиною загального державотворчого процесу. Питання охорони, обліку, збереження та використання національного культурного надбання були нерозривно поєднані із завданнями державно-культурного будівництва. У жовтні 1918 р. розпочалася перша реєстрація пам'яток і, незважаючи на зміни урядів, на облік було поставлено 2350 об'єктів⁹.

Радянська влада ухвалила низку нормативно-правових актів, метою яких було не лише забезпечення збереження культурних цінностей, але й служіння їх «на користь новому соціалістичному суспільству». Це декрети «Про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції» (від 14 квітня 1918 р.), «Про заборону вивезення за кордон художніх цінностей» (від 19 вересня 1918 р.), «Про реєстрацію, узяття на облік та охорону пам'яток мистецтва і старовини» (від 5 жовтня 1918 р.), «Про охорону наукових цінностей» (від 5 грудня 1918 р.). За певних суперечностей правових актів нормотворча діяльність усе ж дозволяла проводити правове врегулювання статусу пам'яток¹⁰.

Провідну роль в організації й розвитку пам'ятоохоронної роботи взяла на себе Всеукраїнська академія наук. 28 травня 1918 р. в Народному комісаріаті освіти було організовано відділ у справах музеїв та охорони пам'ятників мистецтва і створено Комісію з охорони пам'ятників природи, старовини й мистецтва при відділах народної освіти губернських виконкомів. У листопаді 1919 р. відповідно до постанови Наркомосу від 7 грудня 1918 р.¹¹ було створено підвідділ мистецтв та охорони

⁸ *Kharkovenko R.V.* History of the development of registration documentation... – P.337.

⁹ *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – С.14.

¹⁰ *Нестуля О.О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 р. – С.83.

¹¹ Об образовании губернских подотделов по делам музеев и охране памятников искусства и старины: постановление НКП от 07.12.1918 г. // Еженедельник НКП. – 1918. – №22. – 7 декабря. – С.10.

пам'ятників старовини, почав здійснюватися як облік рухомих пам'яток, особливо церковного майна, так і вироблення заходів щодо збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини¹².

У 1919–1921 рр. координацію досліджень у сфері охорони культурної спадщини здійснював Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, утворений при Народному комісаріаті освіти УСРР як окремий відділ. У діяльності цього відділу брали участь Д.Багалій, М.Біляшівський, С.Гіляров, Ф.Ернст, Г.Лукомський, М.Макаренко, В.Модзалевський, Н.Полонська, Ф.Шміт та інші відомі діячі науки й культури. Тривалий час завдання головної державної установи з пам'яткоохоронної справи здійснював Всеукраїнський археологічний комітет, створений 1921 р. на загальних зборах ВУАН¹³. Він розпочав своє функціонування як Археологічна комісія. Значний внесок у вивчення пам'яток історії та культури робили інші підрозділи Академії наук: Комісія краєзнавства (пізніше Український комітет краєзнавства), численні наукові товариства, які спільно проводили заходи зі збереження культурної спадщини. Серед найважливіших і першочергових завдань, що постали перед органами охорони пам'яток та громадськістю, був облік пам'яток культурної спадщини.

У середині 1920-х рр. в УСРР провели масштабну роботу з виявлення, реєстрації та дослідження пам'яток, а також почала впроваджуватися їх облікова документація. Так, Київський губернський комітет охорони пам'ятників давнини, природи та мистецтва визначив категорії обліку музейних пам'яток, співробітники Полтавського комітету розробили анкети для обліку архітектурних та етнографічних пам'яток, програми збору відомостей про пам'ятки археології, архітектури й етнографії надіслав на місця Чернігівський комітет. Відповідна методична робота проводилась і в інших губерніях, але виробити загальну методику обліку на той час не вдалося.

Кількість зареєстрованих об'єктів культурної спадщини на кінець 1920 – початок 1930-х рр. збільшилася від 1300 до 3000 одиниць, у тому числі 552 було визначено як пам'ятки республіканського значення, але загальнореспубліканський облік ще не був завершений¹⁴. У цей період почалося виявлення й узяття на облік пам'яток, пов'язаних із революційними подіями, громадянською війною. Так, було зареєстровано історико-революційні пам'ятки Очакова. На державний облік узято пам'ятні місця, пов'язані з життям Т.Шевченка в Моринцях і Кирилівці на Черкащині, філософа та поета Г.Сковороди на Полтавщині, діяльністю Тульчинської управи декабристів на Поділлі. Академік М.Грушевський опікувався дослідженням київських некрополей. Таким чином, у першій половині 1920-х рр. було досягнуто певних успіхів у виявленні, реєстрації пам'яток, проведенні охоронних робіт, але заходи з охорони і збереження їх не набули системного характеру¹⁵.

Негативно позначилися на загальному стані історико-культурної спадщини розвал народного господарства, пов'язаний із запровадженням політики «воєнного комунізму», голод 1921–1922 рр. у п'яти південних губерніях. Для подолання кризових явищ, збирання коштів «у фонд допомоги голодуючим» почалася кампанія з вилучення релігійного майна з монастирів і церков. У перші місяці діяльності Комісії з вилучення культурних цінностей було допущено помилки, а часом і зловживання, коли з Михайлівського монастиря, Софійського собору, родинного маєтку Апостолів

¹² Положення про пам'ятники культури і природи, затв. постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16.06.1926 р. // Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К., 1970. – С.38–46.

¹³ Кот С.И. Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины). – С.23.

¹⁴ Курас Г.М. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України. – С.12.

¹⁵ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – С.156.

у Великих Сорочинцях Миргородського повіту на Полтавщині конфісковувалися предмети високої художньо-історичної цінності.

У цих непростих умовах потрібні були невідкладні заходи зі врятування, збереження музейних раритетів, культових споруд, які першими потрапили під руйнацію. Кампанія з вилучення церковних цінностей довела необхідність активізації заходів з охорони пам'яток, доцільність тісного співробітництва пам'яткоохоронних органів із широкими колами громадськості, передусім зі Всеукраїнською академією наук, її Археологічним комітетом.

Велике значення в розвитку обліку пам'яток у республіці мало Положення про пам'ятки культури і природи 1926 р., в якому йшлося про необхідність реєстрації пам'яток, що мають наукову, історичну та мистецьку цінність. Також у документі зазначалося, що об'єкти, залежно від їх значущості, необхідно відносити до категорії республіканського або місцевого підпорядкування, а особливо цінні з них, згідно з постановою РНК УСРР, оголошувати заповідниками¹⁶. Станом на 1920-ті рр. список нерухомих пам'яток містив 374 об'єкти архітектури, історії, археології. У той час пам'ятками культури і природи опікувався Народний комісаріат освіти УСРР, який реєстрував, вивчав та обстежував їх, розробляв плани дослідження, уживав заходів щодо ремонту, реставрації, утримання. Отже, історична значущість згаданого нормативного акта полягає в тому, що вперше на вітчизняних теренах започатковувалася система державної охорони культурних надбань. Крім того, він став науковим підґрунтям, завдяки чому в подальшому отримали розвиток методологічні принципи пам'яткоохоронної науки й засади державної політики у сфері охорони культурної спадщини.

У 1926 р. на рівні окружних виконкомів приймалися ухвали «Про охорону пам'ятників старовини, мистецтва і природи», пунктом про охорону пам'ятників доповнювалися «Тимчасові правила з будівництва». Функції органу охорони культурної спадщини перейшли до краєзнавчих музеїв. А вже в 1932 р. було проведено перереєстрацію пам'яток архітектури, складено державні списки, а також первинну документацію на них із зазначенням точних адрес, проведено велику організаційну роботу із залучення власників та орендарів до впорядкування і правильної експлуатації будівель, установлено охоронні дошки.

Можна стверджувати, що в 1920–1930-х рр. партійно-урядовими постановами було закріплено створення в республіці системи державних історико-культурних заповідників, серед яких Києво-Печерський, історико-археологічний «Ольвія», Шевченківський у Каневі.

Проте охорона та облік пам'яток культурної спадщини мали і трагічні моменти. Так, масово нищилися культові споруди, пам'ятки матеріальної культури. У той час, коли активно провадилася «боротьба з релігією» та впроваджувалися плани перебудови й реконструкції населених пунктів, ухвалювалися рішення про руйнування культурних надбань. У резолюції ЦК КП(б)У від 30 червня 1928 р. вказувалося, що «релігійні організації, які за перших часів революції протистояли нам як давня монархічна антирадянська сила, за останніх часів, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи, намагаються вести свою релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до радянської влади»¹⁷. Пам'ятки культурної спадщини опинилися в епіцентрі боротьби суспільно-політичних ідей, ставали важливою складовою

¹⁶ Положення про пам'ятники культури і природи, затв. постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16.06.1926 р. – С.42.

¹⁷ Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду: резолюція Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України від 30.06.1928 // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1928. – №46. – С.737.

політичного та громадського життя. Цей період характеризувався масовим нищенням об'єктів культури, пам'яток, що було продиктовано ідеологічними засадами більшовицької партії середини 1930-х рр.¹⁸ Отже в 1930–1940-х рр. розвитку охорони та обліку пам'яток культурної спадщини значно перешкоджали надмірна централізація й посилення адміністративно-командних методів управління сферою охорони культурної спадщини.

У повоєнний період Народний комісаріат освіти УРСР «радив науковим і культурно-освітнім закладам посилити збирання місцевого матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні». Після вигнання нацистських окупантів із території республіки РНК УРСР і ЦК КП(б)У у постанові від 1 квітня 1944 р., «надаючи виняткового значення увічненню пам'яті воїнів і партизанів, які загинули в боях за визволення Батьківщини», зобов'язали місцеві органи державної влади взяти на облік усі військові кладовища, упорядкувати та занести їх до Книг пам'яті, установити пам'ятники на братських могилах¹⁹.

Постановою республіканської влади №3076 від 30 грудня 1948 р. було затверджено Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР, відповідно до якого вони поділялися за видами на пам'ятки архітектури, мистецтва, археології та історичні, а за категоріями – загальносоюзного й республіканського значення. Списки пам'яток культурної спадщини складали відомства: Управління у справах архітектури при РМ УРСР опікувалося пам'ятками архітектури, Комітет у справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР – пам'ятками мистецтва. Положення регламентувало проведення науково-дослідних та ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках. Уперше у практиці сфери охорони культурної спадщини було поставлене завдання визначення охоронних зон пам'яток²⁰.

Зазначений документ у частині методики суттєво доповнила інструкція 1949 р.²¹, розроблена на підставі постанови РМ СРСР від 14 жовтня 1948 р.²² В означеному документі детально висвітлювався порядок виявлення, первинного обліку пам'яток архітектури, складання облікових карток на них, подавалися рекомендації з формування списків пам'яток. Наголошувалося на необхідності складати також опорні плани для міст, що мають значну кількість пам'яток, а для окремих пам'яток – визначити охоронні знаки. Крім того, до комплексу робіт з обліку входило складання паспорта на кожну пам'ятку, її фотофіксація та обміри²³.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р. було організовано Міністерство культури УРСР²⁴. Того ж дня розпочало свою роботу Управління музеїв та охорони пам'ятників культури цього відомства. Забігаючи наперед, необхідно зазначити, що за даними Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, із 1963 р. вказане управління перетворено на відділ музеїв й

¹⁸ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. – С.91.

¹⁹ Постанова Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України від 01.04.1944 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1944. – №9. – С.14.

²⁰ Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР: затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 30.12.1948 р., №3076 // Там само. – 1948. – №7. – С.19.

²¹ Інструкція про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'ятників архітектури на території Української РСР, що перебувають під державною охороною (1949 р.) // Законодавство про пам'ятники історії та культури. – С.139–145.

²² Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 14.10.1948 р. // Зібрання постанов УРСР. – 1948. – №23/24. – С.91.

²³ Інструкція про порядок обліку, реєстрації і утримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР: затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 16.04.1950 р., №982 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1950. – №10. – С.15.

²⁴ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10.04.1953 // Там само. – 1953. – №8. – С.13.

охорони пам'яток культури. До функцій цього відділу входило інспектування місцевих органів культури, історичних, краєзнавчих, літературно-меморіальних і художніх музеїв. Він здійснював державний контроль із питань обліку, охорони, збереження та пропаганди пам'яток культури, історії, археології, мистецтва в УРСР²⁵.

Постановою від 28 березня 1956 р. Державному комітету РМ УРСР у справах будівництва й архітектури було доручено видати для службового користування в поточному році список пам'яток архітектури, затверджений цією постановою, і надіслати його виконкомом обласних рад депутатів трудящих, іншим установам та організаціям²⁶.

Списком пам'яток архітектури, затвердженим 1956 р., було взято під державну охорону понад 2057 об'єктів або 1517 охоронних номерів. Із часом його переглянули й з ідеологічних міркувань вилучили значну частину пам'яток, зокрема храмових споруд. Унаслідок чого, за офіційним списком пам'яток архітектури 1963 р., загальна чисельність пам'яткових особливих об'єктів, ансамблів і комплексів республіканського значення становила 864 охоронних номери. До вказаного переліку ввійшли частково й пам'ятки садово-паркової архітектури, що були визначені окремим списком, затвердженим 1960 р., в якому нараховувалося 73 об'єкти.

Важливе значення для розвитку пам'яткоохоронної справи у цей період мало прийняття постанови №970 від 24 серпня 1963 р.²⁷ Визначалося, що у справі обліку, охорони і збереження пам'яток архітектури на території республіки є серйозні прорахунки. У документі акцентувалися обстеження, проведені в 1962 р. Вони показали, що до списку пам'яток архітектури УРСР, які перебувають під державною охороною, і на реставрацію яких витрачено значні кошти, внесено велику кількість старовинних споруд культового призначення, котрі «не мають визначної цінності» в науковому, історичному та художньому аспектах або втратили її внаслідок руйнування й перебудов.

Щоб упорядкувати справу обліку, охорони, збереження та використання визначених пам'яток архітектури УРСР, а також задля більш раціонального витрачання коштів на консерваційні й ремонтно-реставраційні заходи було ухвалено черговий акт²⁸. Виконкомом місцевих рад депутатів трудящих доручалося забезпечити, а Державному комітету РМ УРСР у справах будівництва проконтролювати належність охорони і збереження пам'яток архітектури, суворо дотримуючись Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР, затвердженого постановою №3076 від 30 грудня 1948 р.

Міністерство культури УРСР запровадило нові форми паспортів. Згідно з інструкцією про порядок проведення реєстрації й паспортизації пам'яток історії, археології та мистецтва на території республіки від 10 жовтня 1963 р., основним документом державного обліку вважався паспорт, який складався на основі даних обстеження об'єкта на місці та за матеріалами вивчення архівних документів, публікацій, інших джерел²⁹.

У середині 1960-х рр. було здійснено заходи з організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Ініціаторами об'єднання зусиль громадськості з виявлення, вивчення, збереження пам'яток стала творча інтелігенція.

²⁵ Худoley О.С. Актуальні проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні на сучасному етапі // Гілея. – Вип.45. – К., 2011. – С.165.

²⁶ Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР: постанова Ради Міністрів Української РСР від 28.03.1956 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1956. – №9. – С.12.

²⁷ Список пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави: затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 24.08.1963, №970 // Там само. – 1963. – №5. – С.18.

²⁸ Про впорядкування справи обліку, реєстрації та охорони історико-архітектурних пам'яток УРСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 29.10.1962, №1236 // Там само. – 1962. – №8. – С.19.

²⁹ Інструкція про порядок проведення реєстрації і паспортизації пам'ятників історії, археології та мистецтва на території Української РСР від 10.10.1963 // Там само. – 1963. – №4. – С.23.

Діячі культури закликали вивчати історичні місця й архітектурні цінності краю, збирати, досліджувати матеріали про видатних земляків. 21 грудня 1966 р. в Києві відбувся перший установчий з'їзд товариства, який ухвалив постанову про створення добровільної громадської організації й обрав її керівні органи. Республіканська влада затвердила статут УТОПІК децю згодом – 12 червня 1967 р.³⁰

Важливу роль у проведенні паспортизації пам'яток відіграла спільна постанова від 10 жовтня 1972 р.³¹ Помітним поштовхом у проведенні паспортизації став закон Української РСР «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури» (1978 р.)³² Тут варто наголосити, що в 1981 р. УТОПІК разом із Міністерством культури УРСР завершило паспортизацію нерухомих пам'яток за новою уніфікованою формою, на що товариство витратило 1,3 млн руб.³³

Необхідно зазначити, що в 1968 р. на вищому республіканському рівні було схвалено список стародавніх міст, селищ, сіл Української РСР – загалом 196 населених місць, що становлять історичну цінність, і їх забудова має погоджуватися з органами охорони пам'яток культурної спадщини. У цей час облік пам'яток регламентувався короткою інструкцією 1949 р.³⁴, інструкцією про порядок обліку, реєстрації, утримання й реставрації пам'яток архітектури на території Української РСР, що перебувають під державною охороною (також 1949 р.) та інструкцією про порядок обліку, реєстрації й утримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР (1950 р.).

Систему державного управління нерухомою культурною спадщиною було розділено між двома відомствами. Міністерство культури УРСР опікувалося охороною пам'яток історії, археології та мистецтва, а Державний комітет будівництва УРСР – пам'ятками архітектури. Розбіжності у формах облікової документації на пам'ятки значно ускладнювали ведення обліку об'єктів історико-культурної спадщини на загальнореспубліканському рівні.

Надзвичайно відчутною була ця проблема й у зв'язку з підготовкою матеріалів до видання Зводу пам'яток історії та культури України. Загалом ця робота, в якій об'єдналися зусилля установ, громадських організацій, великого загалу пам'ятоохоронців, стала одним із наймасштабніших проєктів щодо вивчення і збереження пам'яток культурної спадщини. Планувалося, що будуть видані томи зводу в кожній союзній республіці по областях. Звід пам'яток історії та культури народів СРСР розглядався як важливий державний документ, котрий включає всі пам'ятки, що знаходяться на державному обліку, і щойно виявлені культурні об'єкти.

Важливою подією у процесі підготовки Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР стала постанова від 2 жовтня 1967 р., ухвалена на спільному засіданні Президії Академії наук СРСР і колегії Міністерства культури СРСР, а також Українського товариства охорони пам'яток історії та культури³⁵.

У 1968 р. видано перші методичні рекомендації, а з наступного року розпочалося натурне обстеження пам'яток, робота з архівними, літературними джерелами. Наукові напрацювання щодо дослідження історико-культурного надбання, методика підготовки видання було викладено у випусках «Методичних указівок щодо

³⁰ *Кот С.* Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – С.128–139.

³¹ Про введення єдиної уніфікованої форми обліку пам'ятників історії та культури в УРСР: спільна постанова колегії Міністерства культури, Держбуду УРСР та Президії УТОПІК від 10.10.1972 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1972. – №5. – С.18.

³² Про охорону і використання пам'ятників історії та культури: Закон Української РСР від 13.07.1978 р., №3600-IX // Відомості Верховної Ради. – 1978. – №30. – С.426.

³³ *Заремба С.З.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – С.103.

³⁴ Коротка інструкція про порядок обліку, реєстрації і утримання пам'ятників мистецтва (1949 р.) // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1949. – №2. – С.24.

³⁵ Про підготовку Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР: постанова Президії Академії наук СРСР і колегії Міністерства культури СРСР від 02.10.1967 // Там само. – 1967. – №3. – С.19.

підготовки Зводу пам'яток історії й культури народів СРСР», де формулювалися основні принципи підготовки та структура як видання у цілому, так й окремих томів, характер вступних статей, матеріалів про пам'ятки різних видів, вимоги до ілюстративного, картографічного наповнення, представлено зразок уніфікованої форми звітної документації на нерухомі пам'ятки культурної спадщини³⁶.

Щодо зводу пам'яток України, то необхідно зазначити, що було заплановано підготувати 28 томів. Така фундаментальна енциклопедична робота дозволила б підняти справу охорони пам'яток на новий рівень, скласти державний реєстр збереження пам'яток, гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені, значно покращити туристичні можливості³⁷.

Підготовка зводу розпочалася за рішенням РМ УРСР від 3 вересня 1982 р. Відповідна робота (з різною інтенсивністю) розгорнулася по всій республіці, де почали діяти редакційні колегії та авторські колективи. Позитивну роль у підготовці томів відіграли укази президентів України, видані у грудні 2000, листопаді 2007 рр.

На сьогоднішній день роботу з підготовки Зводу пам'яток історії та культури України очолює головна редакційна колегія на чолі з академіком НАНУ В.Смолієм. Науково-методичну допомогу здійснюють академічні інститут історії України, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, відповідні архітектурні установи. Зусилля авторських колективів координує центр підготовки Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

Під час підготовки зводу приділялася увага всім історичним періодам, значним явищам і постатям у контексті пам'яток культурної спадщини. Це стосується й тих сторінок історії України, які з певних причин не знайшли об'єктивного висвітлення в радянський період (зокрема пам'ятки, пов'язані з функціонуванням Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії тощо). Також потребують уваги пам'ятки, пов'язані з історією козацтва, Другою світовою війною та ін.

Отже, можна констатувати, що в період 1950–1960-х рр. частково було впорядковано пам'яткоохоронну справу, але на тому етапі ще не було повною мірою реалізовано комплексний підхід до її розвитку в Україні.

Період 1970–1990-х рр. відзначився бурхливим розвитком законодавства у сфері охорони культурної спадщини, коли ухвалювалися нормативно-правові акти щодо впорядкування справи обліку та охорони пам'яток, створення державних історико-культурних заповідників³⁸.

Відповідно до постанови Міністерства культури УРСР, Державного комітету РМ УРСР у справах будівництва, президії правління УТОПІК у 1972 р. було започатковано єдину уніфіковану систему обліку нерухомих пам'яток, яка передбачала нові форми облікової документації – облікової картки та паспорта. Їх заповнення регламентувалося спеціальною інструкцією. Постанова також запроваджувала індексацію пам'яток за видовими ознаками й адміністративно-територіальною належністю.

Помітним поштовхом у пам'яткоохоронній сфері стало ухвалення 1978 р. закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури»³⁹, згідно з яким пам'ятки культурної спадщини поділялися за видами на пам'ятки історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва й документальні; визначався порядок

³⁶ Кудерська Н.І. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні // Університетські наукові записки. – Вип.3(39). – Хмельницький, 2011. – С.20–26.

³⁷ Див., напр.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання. – Кн.1: Київ. – Ч.3: С–Я / Упор.: В.Горбик, М.Кіпоренко, Н.Коваленко, Л.Федорова. – К., 2011. – С.1255–1258.

³⁸ Нестуля О.О. Висвітлення пам'яток історії робітничого класу і селянства в «Зводі пам'яток історії та культури» // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – К., 1984. – С.18–21.

³⁹ Про охорону і використання пам'ятників історії та культури: Закон Української РСР від 13.07.1978 р., №3600-ІХ. – С.426.

організації державного обліку пам'яток; державне управління пам'яткоохоронною галуззю покладалося на РМ УРСР, а спеціально вповноваженими державними органами охорони пам'яток культурної спадщини, як і раніше, залишалися Міністерство культури УРСР, Державний комітет РМ УРСР у справах будівництва та Головне архівне управління при РМ УРСР.

Головну увагу у цьому законі було приділено забезпеченню збереження пам'яток та їх використання, основними охоронними заходами щодо них визначено реставрацію, консервацію й ремонт, а з метою захисту довкілля пам'яток впроваджувалася вимога встановлення охоронних зон, зон регулювання забудови та зон охоронюваного природного ландшафту. Цей акт акумулював у собі попередні нормативні напрацювання та відображав тодішній стан наукової методики у сфері охорони пам'яток культурної спадщини. Тенденції, що проявлялися в радянському суспільстві 1980-х рр. та глибока економічна криза стали причиною невиконання зазначеного закону органами державної влади всіх рівнів. Проте він залишався чиним понад два десятиліття.

Крім того, важливою віхою у сфері охорони культурної спадщини стала постанова №442 від 6 вересня 1979 р.⁴⁰ Результатом проведеної роботи була публікація впродовж 1983–1986 рр. у видавництві «Будівельник» 4-томного ілюстрованого довідника-каталогу «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», а 1987 р. видавництво «Наукова думка» презентувало каталог-довідник «Памятники истории и культуры Украинской ССР», в якому містилася коротка інформація про понад 49 тис. пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури.

Спільною партійно-урядовою постановою №347 від 27 жовтня 1987 р. проголошувалося, що розвиток радянської архітектури й містобудування має важливе значення в реалізації соціально-економічної політики, розробленої XXVII з'їздом партії. У питанні архітектурної спадщини підкреслювалося, що рівень архітектури більшості промислових будівель і споруд неприпустимо низький, а це не сприяє підвищенню культури праці й негативно позначається на результатах виробництва. Також незадовільно використовується багата архітектурна спадщина народів СРСР⁴¹.

Радянський етап характеризується тим, що законодавство про охорону культурної спадщини того часу формувалося на підставі ідеології, задекларованої в нормативних документах партії. Цінність і засоби збереження чи використання пам'яток історії та культури залежали від їх відповідності ідеологічним постулатам, що призвело до втрати або знищення багатьох⁴².

До ухвалення закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.)⁴³ управління відповідною сферою здійснювалося на підставі нормативно-правових актів СРСР, оскільки власна законодавча база України перебувала на стадії формування.

Необхідно зазначити, що період 1990-х рр. був економічно надзвичайно складним для нашої держави, і це позначилося на сфері охорони культурної спадщини. За свідченнями фахівців, нову облікову документацію на об'єкти культурної спадщини не виготовляли через брак коштів, користувалися старою радянською документацією, розробленою ще в 1970–1980-х рр. Тотальне недофінансування пам'яткоохоронної галузі негативно

⁴⁰ Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави: постанова Ради Міністрів УРСР від 06.09.1979, №442 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1979. – №4. – С.22.

⁴¹ Про організацію виконання постанови Центрального комітету Комуністичної партії СРСР і Ради Міністрів СРСР від 19.09.1987, №1058 «Про дальший розвиток радянської архітектури і містобудування»: постанова Центрального комітету Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української РСР, №347 від 27.10.1987 // Там само. – 1987. – №3. – С.18.

⁴² *Kharkovenko R.V.* History of the development of registration documentation... – P.343.

⁴³ Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р., №1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №39. – С.333.

позначилося на результатах роботи з обліку, охорони та збереження пам'яток культурної спадщини. Крім того, відповідне законодавче й нормативне забезпечення функціонування сфери охорони культурної спадщини напрацьовувалося дуже довго, що, своєю чергою, теж не могло не вплинути на загальний стан охорони культурної спадщини.

Таким чином, можна стверджувати, що перше десятиріччя своєї незалежності Україна у сфері охорони культурної спадщини рухалася по інерції за напрацюваннями як законодавчої, нормативно-правової, так і методичної бази часів СРСР.

Після проголошення незалежності України актуальним і доцільним стало питання перегляду засад пам'яткоохоронної політики. Величезний пласт культури потребував урегулювання взаємовідносин на законодавчому рівні. Початок 1990-х рр. був складним періодом як в історії нашої країни, так й у становленні пам'яткоохоронної сфери. Серед важливих напрямів культурного будівництва було та залишається до сьогодні збереження, популяризація національних культурних надбань. Декларувалося, що культурна спадщина – невід'ємна складова світової культурної скарбниці. Про необхідність її збереження стверджує Конституція України⁴⁴ та інші ухвалені в указаний час нормативно-правові акти.

Із метою забезпечення належного обліку пам'яток культурної спадщини урядовою постановою №466 від 12 серпня 1992 р. було затверджене Положення про Державний реєстр національного культурного надбання⁴⁵. У 1993 р. розпочалося складання нових переліків нерухомих пам'яток для внесення до зазначеного реєстру. За основу було взято списки пам'яток архітектури УРСР 1963⁴⁶ та 1979 рр.

Ураховуючи важливість значення відтворення славетних пам'яток культурної спадщини для відродження духовності українського народу та з метою відродження втраченого культурного надбання було видано указ президента України №1138 від 9 грудня 1995 р., яким затверджувався склад Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури⁴⁷. Головою її став очільник Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Тронько. Президентським указом №180 від 12 березня 1996 р. затверджено відповідне положення про комісію при президентові України⁴⁸.

На підтримку ініціативи громадських організацій і відомих діячів культури указом президента України №422 від 12 червня 1996 р. було створено Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О.Гончара⁴⁹.

Важливим досягненням цього періоду в обліку пам'яток національного значення стало опрацювання та затвердження наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України №128 від 2 червня 1999 р. Державного реєстру національного культурного надбання щодо пам'яток містобудування і архітектури України, який налічував понад 3,5 тис. об'єктів⁵⁰. Після цього Міністерство культури і мистецтв України

⁴⁴ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р., №254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – С.141.

⁴⁵ Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., №466 [Електронний ресурс]: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-p>

⁴⁶ Список пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави: затверджено постановою Ради Міністрів Української РСР від 24.08.1963, №970 у редакції від 19.10.2012 [Електронний ресурс]: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-p>

⁴⁷ Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури: Указ Президента України від 09.12.1995, №1138 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138/95#Text>

⁴⁸ Про Положення про Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури: Указ Президента України від 12.03.1996, №180 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180/96#Text>

⁴⁹ Про Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини: Указ Президента України від 12.06.1996, №422 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/620/96#Text>

⁵⁰ Державний реєстр національного культурного надбання щодо пам'яток містобудування і архітектури України: затверджено наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 02.06.1999, №128 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text>

затвердило перелік пам'яток історії, археології та монументального мистецтва, занесених до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Перше десятиріччя незалежності ознаменувалося підготовкою та ухваленням Верховною Радою України закону «Про охорону культурної спадщини», формуванням державної системи управління пам'яткоохоронною галуззю, розробкою нормативних документів, а також загостренням питання необхідності перегляду раніше напрацьованої облікової документації на пам'ятки, коригуванням списків пам'яток і наповненням Державного реєстру культурної спадщини об'єктами, що не були раніше віднесені до пам'яток за ідеологічними ознаками радянської доби, але за своїм історико-культурним змістом поглиблюють об'єктивне висвітлення історії й культури українського народу. Можна констатувати, що в 1990-х рр. не функціонував повноцінний реєстр пам'яток культурної спадщини, а діяв його прототип – Державний реєстр національного культурного надбання.

Отже на рубежі століть в Україні за результатами тотальних обстежень територій і населених місць, наукових розвідок, багаторічної пошукової діяльності не одного покоління пам'яткоохоронців було зібрано величезний пласт інформації про об'єкти культурної спадщини, напрацьовано облікову документацію на численні пам'ятки.

В Україні створено належну законодавчу та нормативно-правову базу, яка відіграє роль регулятора держави, органів охорони культурної спадщини, органів місцевого самоврядування, землекористувачів, юридичних і фізичних осіб незалежно від форм власності, в якій перебувають об'єкти й пам'ятки культурної спадщини. Зокрема обов'язок держави щодо збереження культурної спадщини визначено Конституцією України. Крім закону «Про охорону культурної спадщини», ухвалено інші важливі акти⁵¹. Розроблено та затверджено Генеральну схему планування території України. Одним із ключових її розділів став той, який визначає напрями дій щодо збереження культурної спадщини при здійсненні містобудівних програм і проєктів. Указаний документ затверджений Верховною Радою України та діє як закон. Ратифіковано міжнародні конвенції⁵². Із метою посилення відповідальності за збереження пам'яток, занесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, було запропоновано включити окремий розділ, що стосується питань охорони пам'яток світової спадщини, до проєкту закону України «Про охорону архітектурної спадщини».

Необхідно зазначити, що давно назріло питання створення дієвої та ефективної системи охорони культурної спадщини України, адже це стрижень, основа, фундамент і запорука обліку, охорони, збереження об'єктів, пам'яток. На нашу думку, сьогодні необхідно спрямувати всі зусилля органів державної влади, місцевого самоврядування, дослідників і громадськості на вирішення означеного питання. Від цього безпосередньо залежить, в якому обсязі та в якому стані ми передамо об'єкти культурної спадщини прийдешнім поколінням.

⁵¹ Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 рр.: Затверджено Законом України від 20 квітня 2004, №1692-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №32. – С.390; Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004, №1626-IV // Там само. – №26. – С.361; Про основи містобудування: Закон України від 16.11.1992, №2780-XII (із змінами, внесеними Законом України №2257-П від 08.02.2001) [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text>; Про планування і забудову територій: Закон України від 20.04.2000, №1699-III [Електронний ресурс]: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T001699.html; Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999, №687-XIV [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-14#Text>
⁵² Про ратифікацію Європейської конвенції (переглянутої): Закон України від 10.12.2003, №1369-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №15. – С.224; Про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції: Закон України від 07.09.2005, №2831-IV // Там само. – 2005. – №23. – С.282; Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини: Закон України від 20.09.2006, №164-V // Там само. – 2006. – №45. – С.438; Про ратифікацію Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи: Закон України від 20.09.2006, №165-V // Там само. – С.439.

Крім того, необхідно констатувати, що результати впровадження адміністративно-територіальної реформи у частині пам'яткоохоронної галузі досить невтішні. Сьогодні спостерігаємо розбалансовану систему управління вказаною сферою; зменшення числа фахівців (для прикладу, якщо раніше у середньостатистичній області було 25 районів, то сьогодні їх усього 4 – як наслідок, відстань до пам'яток і навантаження на кожного фахівця збільшуються, зростає діяльність «чорних археологів»); зниження рівня компетентності й фаховості пам'яткоохоронців (розвиток гальмується відсутністю форми підвищення кваліфікації працівників у сфері охорони культурної спадщини); неkontrolьовану забудову в межах історичних міст, історичних ареалів та охоронних зон пам'яток; занадто повільне наповнення Державного реєстру нерухомих пам'яток України; невпровадження електронної версії вказаного реєстру; недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази; «оптимізацію» організаційно-управлінської структури; недосконалість системи обліку й контролю за станом використання, збереження та реставрації пам'яток; «оптимізацію» системи фінансування.

Унаслідок підпорядкування заповідників різним органам влади та організаціям, жоден із них не володіє повною інформацією про діяльність усіх заповідників і стан збереження об'єктів культурної спадщини, розташованих на підконтрольній їм території. На нашу думку, має бути сформована єдина жорстка вертикаль управління пам'яткоохоронною галуззю (чітко та однаково для всіх регіонів підпорядкування й підзвітність структурних підрозділів обласних і районних державних адміністрацій центральному органу виконавчої влади у зазначеній сфері), а також методичний супровід та контроль підрозділів охорони культурної спадщини органів місцевого самоврядування (міських, селищних, сільських рад). Якщо запропоноване не буде зроблене в найближчий час, то спостерігатимемо тотальну деградацію з катастрофічними наслідками для пам'яткоохоронної галузі нашої країни.

Держава має розглядати національну культурну спадщину в контексті культурної політики як стратегічний ресурс. Вирішення наявних питань потрібно розпочинати з розробки стратегії та розв'язання пріоритетних завдань. Адже на сьогодні надзвичайно актуальна необхідність створення результативної й ефективної системи органів державної влади у сфері охорони культурної спадщини з чітко визначеними повноваженнями, як це передбачено законом України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р.

REFERENCES

1. Alekseev, Yu. (1991). Istoriko-kulturnoe nasledie v sotrudnichestve SSSR i stran Vostochnoj Evropy (50–80-e gg.) (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kiev. [in Russian].
2. Horbyk, V., Denysenko, H. (2012). „Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy” u doslidzhenni i okhoroni kulturnoi spadshchyny: dosvid, problemy, perspektivy. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kharkovenko, R. (2017). Istoriohrafia doslidzhennia obliku pamiatok kulturnoi spadshchyny u Naukovo-doslidnomu instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen. *Pytannia istorii nauky i tekhniki*, 3, 62–71. [in Ukrainian].
4. Kharkovenko, R. (2017). Naukovo-metodychni aspekty systemy obliku pamiatok kulturnoi spadshchyny. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 31, 29–36. [in Ukrainian].
5. Khudolei, O. (2011). Aktualni problemy pamiatkookhoronnoi spravy v Ukraini na suchasnomu etapi. *Gileia*, 45, 163–167. [in Ukrainian].
6. Kovalevska, O. (2008). Diialnist Mykoly Bilashivskoho v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 119–128. [in Ukrainian].
7. Kuderska, N. (2011). Stanovlennia i rozvytok zakonodavstva pro okhoronu kulturnoi spadshchyny v Ukraini. *Univertsytetski naukovyi zapysky*, 3, 20–26. [in Ukrainian].
8. Kuras, H. (1992). Chernihivska arkhivna komisiia ta yii vnesok u vvychennia istorii Ukrainy (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
9. Nestulia, O. (1984). Vysvitlennia pamiatok istorii robitnychoho klasu i selianstva v „Zvodi pamiatok istorii ta kul'tury”. *Materialy do Zvodu pamiatok istorii ta kultury narodu SRSR po Ukrainskii RSR*, 18–21. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Nestulia, O. (1993). *Vyzvolni zmahannia ukrainskoho narodu i okhorona pamiatok kultury: 1917–1920 rr.* Poltava. [in Ukrainian].
11. Polyvach, K. (2013). Formuvannia systemy monitoryngu ob'ektiv kulturnoi spadshchyny v Ukraini. *Ukrainskyi beobrafichnyi zhurnal*, 3, 57–63. [in Ukrainian].

12. Tronko, P. (2009). Istorychne misto yak kulturna tsinnist i obiekt pamiatkookhorony. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 15, 171–183. [in Ukrainian].
13. Tytova, O. (2018). Deiaki problemni pytannia obliku pamiatok kulturnoi spadshchyny v Ukraini. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 33, 26–28. [in Ukrainian].
14. Usenko, O. (2011). Derzhavno-pravove rehuliuвання vidnosyn u sferi okhorony kulturnoi spadshchyny (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
15. Zaremba, S. (1998). *Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury: Istorychnyi narys*. Kyiv. [in Ukrainian].

Roman KHARKOVENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Art Expertise Department,
National Academy of Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine), kredoz@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-1391>

Oleh RISHNIAK

Candidate of Art History (Ph. D. in Art History),
Head of the Department of Painting Restoration,
Ukrainian Regional Specialized
Research and Restoration Institute “Ukrzakhidproektrestavratsiia”
(Lviv, Ukraine), olegrishnyak@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2423-4843>

From the History of Monumental Protection Affairs in Ukraine: Issues of Cultural Policy and Preservation of National Heritage

Abstract. The purpose of the study is to show the specifics of the formation of the modern area of cultural heritage protection of Ukraine. The methodology consists in the application of methods of historicism, systematicity, general scientific methods of logic, comparative analysis, special-historical methods (historiographical analysis, retrospective analysis, chronology, historical-systemic, historical-genetic, comparative-historical). **Scientific novelty.** The historical origins and factors of formation of the monument protection branch of Ukraine were investigated. Today there is a rethinking of the role and place of cultural heritage in the life of society and in the life of a particular person. Today, Ukraine is in a state of self-determination, as it is experiencing the effects of globalization, the signs of which appeared several decades ago. The result is a clear decline in the level of culture of the main groups of the population and as a result – insufficient level of attention and care for cultural heritage. **Conclusions.** It should be noted that the issue of creating an effective and efficient system of cultural heritage protection has long been ripe in Ukraine. After all, this system is the core, basis, foundation and guarantee of accounting, protection and preservation of cultural heritage objects and monuments of Ukraine. In our opinion, today it is necessary to direct all efforts of public authorities, local governments, scientists and the public to address this issue. It directly affects the extent to which and to what condition we will pass on cultural heritage sites to future generations. The state should consider the national cultural heritage in the context of cultural policy as a strategic resource of the country. Addressing existing issues should begin with developing a strategy and addressing priorities. After all, today the issue of the need to create an effective and efficient system of public authorities in the field of cultural heritage protection with clearly defined powers, as provided by the Law of Ukraine “On Cultural Heritage Protection” is extremely relevant. Ukraine was and remains a country with a high level of spirituality of citizens, which is determined by their attitude to the cultural heritage of the past. The historical relics inherited from previous generations are the basis for the development of the national culture of the people and humanity in general. For all its originality, the Ukrainian cultural heritage is an integral part of the world cultural heritage, which is of interest to the international community.

Keywords: cultural heritage, monumental protection affairs, cultural policy, cultural heritage monument, cultural heritage site.